

GLAVA PRVA

Baba Đurđa – hadžinica – i njena petogodišnja unuka Dejanka sjedile su šćućurene u uglu kamene crkve, među vrećama s brašnom. Tu su se nastanili ustanici kada su bašibozuci zauzeli polja i borba se prenijela iz ulica i kuća. Sada su po vrećama bila naslagana tijela. Brašna je bilo mnogo, zaliha za cijeli mjesec, no tokom četiri dana i noći odbrane niko se nije sjetio da ga načne. Vodu su tražili ljudi, a i posljednji izvor, onaj u dolini iza crkve, bio je već u tuđim rukama. Ranjeni su molili, djeca plakala za jednim gutljajem, dok su se svi ukipili i utihnuli.

S prozora, zazidanih vrećama pijeska, povremeno bi opalila puška. Ostalo je samo nekolicina živih ustanika i oni su štedjeli fišeke. Đulad je udarala po zidovima izvana, svjetlo iz unutrašnje strane maltera oživi, mahali su rukama i ležali cijelom visinom preko podnih ploča.

Baba Đurđa je ukočena gledala u oltar. Tamo su, prije nego što se srušila kupola od cigala, ležali njeni sinovi: Todor, Nasjo i Pavlo – dvojica mrtvi, treći ranjen. Cigle su sahranili zajedno sa snahama i njihovom djecom, koji su se

bili okupili da ih odžale. Sada je nad hrpom pred oltarom bilo svjetlije, koliko i svuda u crkvi. Dim od flaša se vidio samo tamo i dizao se pred rupom pogođene kupole kao ljudske duše.

Stara žena je bila ostala samo s Dejankom, Pavlovim siročetom, ali i pred njim je bio kraj. Buncala je u njenom skutu drhtavo, s usnama ispucanim od žeđi i mogla je također odletjeti gore. Ima li vode tamo kuda idu duše? Mnogo štošta bi objasnio pop, no njega više nije bilo. Učitelj Petar Bonev, koji je kazao u vrijeme jedne nedjeljne službe da će na taj Vaskrs i Bugarska vaskrsnuti, nije spomenuo vodu.

Do jučer se tu vrtio i stari – hadži Vranjo – pravio fišeke strijelcima, roptao na one koji su bili digli mlade na bunt, a najviše na Učitelja. Prijetio mu je kao da bi ga ključnuo dugim nosom. Dvojica su mu već bili ubijeni – neće mu oprostiti zbog sinova. Prijetio je, a noćas, čim se smrklo, napunio je pištolje, uzeo testiju i pošao da traži vodu za unuku. Nije se vratio. U svojoj zapanjenosti Baba Đurđa ga je bila već zaboravila, no kada dijete prostenja, ona usmjeri pogled prema vanjskim vratima, da vidi ne ide li on s punom testijom. I još ga nije bilo, tamo su i dalje stražarila dvojica drugih staraca, koje ona sada nije raspoznavala. Okrvavljeni i zadimljeni, oni su stajali s dvije strane, podigli jatagane nad svodom kao dva arhandela, a prag pred njima bio je zastrt tijelima, glavama i fesovima.

Mladi muškarci su bili na izmaku snaga, te počeli vršiti nešto bezumno: ljubili su jedan drugog, ljubili svoje bliške, ubijali ih, a poslije ubijali i sebe, kako su kazivali, tako

će se vjenčati sa slobodom. A njihovi bliski im nisu bježali – neki su čak molili da budu vjenčani. A Baba Đurđa kao da je bila zadovoljna, sinovi su joj poginuli ranije – ta vjenčanja nisu bila niti za gledanje, niti za vjerovanje. Poslije toga ponovo otvori oči, mladih muškaraca više nije bilo, smanjio se i broj mladih žena. A Dejanka je i dalje vapila za vodom. Baba Đurđa opet pogleda prema vratima. Sada ni staraca više nije bilo tamo.

Tamo su bili već živi Turci i jedan od njih, bijele brade, u plavom suknenom ruhu i zlatnoj dugmadi, sa sabljom na krstima, zapovijedao je živima da izađu i reče da se nemaju čega bojati – sam on, Rešid-beg iz Filiba, im prašta i uzima ih pod svoje pokroviteljstvo. I Tamrašlija im prašta, niko im se neće svetiti...

Tada su pošle prema izlazu babe, žene i djeca, a odrasli muškarci su ostali u crkvi, jer bi poginuli do jednog. Pođe i Baba Đurđa s Dejankom na rukama i, kada je izlazila kroz vrata, okrene se nazad. Vidje mnogo ljudi poleglih po vrećama i pločama poda, no od svojih nikoga nije nazrela.

– *Çabuk, çabuk* (brzo, brzo)! – pozva ih jedan mali, mladi Turčin. – Dat ćemo vam vodu!

Turčin je svijetlio kao žar i pločnik je svijetlio i neakvi duvari su svijetlili i cijela planina nad selom je svijetlila s nadnesenim stijenama i šumarcima; starica se zaljulja i otre leđa o vanjski zid i svjetlost nagrnu kao bujica u njenim ušima, htjede je odnijeti; nagrnu odsvakud – s nebesa, s planina – i zamirisa na zeleno. Van zida je bilo toplije nego unutra. Polahko se bujica smanji. Nad selom se i dalje dizao dim.

Valkovišće i Vlasovica su stajali tamo, gdje ih je Bog bio stvorio, onakvi kakve je bio stvorio: kameniti, s posnom travom, bezljudni i krotki. Nije više bilo žutog šatora na vrhu, nije više bilo bajraka, nije više bilo tamnih, zastrašujućih muških figura s puškama. Ili su bili otišli, ili su bili sišli u selo, no nisu se vidjeli niti gore, niti oko crkve. Vjerovatno su palili i ubijali. Oni koji su lunjali sada tu izgledali su dobroćudno – nisu mogli vršiti takvo nešto. Mora da ih je paša doveo da otjeraju bašibozuke i da sačuvaju nešto od sela. Iz lica im je strujao mir i dobrodušnost.

Tijela je bilo i u dvorištu crkve, a na pripeci do ograde ležao je žuti i jektičavi Učitelj; bio je, čini se, živ, jer glava mu nije bila odrezana kao u drugih, nije bio pretresen i sindžir na stroju za mjerenje vremena, jedinom u selu, blistao je pod raskopčanim francuskim sakoom; dok mu je drška pištolja stajala i dalje u ohlađenoj desnici.

– E, jesi li sada zadovoljan, Učitelju? – bio ga je pitao unutra Hadžija kroz dim i vapaje. – Jesi li zadovoljan što će izgorjeti selo?

– Zadovoljan sam, dedo Hadžija – odgovori Učitelj. – Najbolji kolci su oni zagoreni – ne gnjiju kada ih zabiješ u zemlju. Za Bugarsku trebaju takvi kolci.

– Ko će zabijati kolce u pustu, bezljudnu zemlju, Učitelju?

– Najpustije su zemlje za koje niko ne gine, a najljudnije one čiji domaćini su umrli za njih. To su svete zemlje.

Kao iz ikona su izlazile te riječi: mudre, žestoke i suzdržane.

– Šta ti znaš o zemlji? Šta imaš? Go bi hodao da ti nije zeta... – Ljut bješe stari. Previjeni muškarci su stajali iza njega: Spas Ginov – koji i sada kaže da od njegovog roda nikoga više nema da živi pod turskim jarmom; Kočo Čestimenec, koji je došao iz Filiba da umre ovdje. Stajali su tamni iza Hadžije, čekali znak u očima Učitelja – znak da umuknu loša usta zauvijek – ne dočekaše i odoše da pucaju. „Šta imaš? Nemaš ni kučeta ni mačeta!“

– Istina je – uzvratil Učitelj, a lice mu je bilo osuto mrljama: žutim, rumenim i crnim. – Nisam čorbadžija – ništa nemam. Zato sam opću stvar pokrenuo, na slobodu da vas izvedem...

– Na opći panj nas izvede!

– Za takve kao ti to je čast. Ni za hiljade lira je ne možeš kupiti: vidiš, preko panja si stigao s narodom do gusala.

– O kakvim guslama govoriš, goljo?

– O običnim, dedo Hadžija! Od istog su napravljeni panj i gusle.

– To li? Zato ti je, znači, trebao narod? Pjesme ti se prohtjelo!... Velika bila družina, a sad se pjeva samo za Indžu¹¹, ustvari – Učitelja...

– Rahat budi. O meni se neće pjevati. Ja ni barjaktar nisam. Našeg Indžu prepuštam drugima... A kada se bude pjevala pjesma, ona će uznijeti ovaj bugarski podvig!

Vranjo mu reče još nešto, no on povika: „Umukni!“ I bilo je čudno, jer do sada ga niko nije čuo da viče, i izvadi pištolje: i stari je čekao, a da nije mrdnuo, no on reče: „Zahvali svojim sinovima“ – i pođe prema vanjskim vratima,

okrenu se i povika živima i mrtvima: „Braćo! Doći će ono što smo željeli... Ropstva više neće biti!“ – i izađe polahko i niko tamo nije bio iznenađen; i ko je mogao, skoči da gleda iza vreća s pijeskom, a on povika, kao na svadbi, Turcima: „E-he-hej! Svrši se vaše! Od danas pa nadalje će samo osvetu rađati naša zemlja! O-sve-tu!“ – i nisu pucali, fesovi su strčali začuđeno iza duvara; i mnogo vremena je prošlo tako, a on se približi najbližem fesu i opali najednom: tresnu puška kao top i on pade kao ikona odvaljena s crkvenog zida. I ležao je sada, tako netaknut. Nad njim je stajao zamišljen glavni Turčin sa zlatnom dugmadi. Neko je vikao: „Voda, voda!“ – no Učitelj nije bio spominjao vodu.

Mokrih jedara od veselih kapi, što su golicale kožu njenih starih grudi, baba Đurđa je smočila i dijete, koje ne prihvati, zagrabi po treći put kutlačom iz bačve. I osjeti nježnost vode – još obilnije, još dublje – i posegne, no nekakav lakat joj prosu kutlaču, neko joj je oduze i onbašija¹² je tiknu da izađe iz crkvenog dvorišta na seoski trg.

Tamo se bila formirala gomila baba, žena i djece. Baba Đurđa se priključi drugima i pođe s njima iz zapaljane ulice. I vidje kroz gusti dim dva stara oraha u svom dvorištu i tamne crepove, i rezbarene direke na uglu, a da nije razabrala dime li se i oni ili ne... I nizovi s lanjskim paprikama su visili tamo, kao i uvijek – od kiše i snijega omekšavali, a od sunca se pak isušivali. Samo na uglu, pod širokom strehom, plava farba je bila spala. Za kuršum bilo mnogo, za đule – malo. Dolje se sivilo kamenje, crvenjela se zemlja...

Sve je trebalo da bude s malterom, no malterom je bio prekriven samo temelj, a za gore se miješala crvena glina sa slamom. Nogama ju je gazila, sama. Kada su doveli majstore iz sela naokolo, Vranjini braća i rođaci dolazili su da vide kako se pripretilo za gradnju, koliko novca će se potrošiti za nadnice i je li svako tu dobio od vinograda... Lošu rodbinu je imao, zavidnu. Ništa nisu pomogli, samo su ometali da se napravi okrečena kuća. U šta su sumnjali – niko nije znao. Vranjo se zakleo jedne večeri da je sve čisto između njega i njih, i tako je i bilo. Jesu li znali da joj je mladost svitala i smračivala se s motikom u ruci? I njima su poslove bili davali, i njih su bili hranili, a koristi od njih nisu imali... A direci su kasnije bili izrezbareni – vidi se da su noviji od drugih...

Baba Đurđa stade i stavi ruku na oči. Usred direka je stajao uspravan neki visok muškarac s fesom i zelenim halatom i mnogo ju je podsjećao na Ismail-agu, najznatnijeg Turčina koji je stupio u ovaj kraj. Tako uspravan, on je posmatrao odozgo, u daleka vremena, kako njeni sinovi sprovođe iz dvorišta njegovog oznojenog alatastog ata, kako ga poje poslije toga i kako se tamo igra Dejanka – tamnooka, smeđokosa kao njen otac. Bezdjetan je bio aga, radovao se njenoj lijepoj unuci, no to je bilo davno, kada su joj sinovi bili pokorni; bilo prije nego što su ga zaplašili u oćevom dvorištu, prije nego što su ga vidjeli poniženog. Nekada. Prije nego što su sagradili još kuća...

Sada ona nije znala sa sigurnošću je li to aga, išao je sanjivo, kao da je gledao tamo, u grane starih oraha što su zaklanjale to staro sjećanje; i tamo, pod orasima, bio je

bunar sa studenom vodom i pločnik oko njega, zelen od vlage, kada se okretala, ruda je škripila ugodno. U kame-
nom koritu do njega se hladila ljeti rakija i dinje, a kada bi
puna kofa stigla, zanjihana, gore, po mokrom zidu bunara
se prolijevala voda i mnogo kapi bi propalo... Baba pođe
tamo, no onbašija je gurne nazad prema gomili ljudi.

Pošto je selo gorjelo, rekoše im, oni će se odmoriti u
polju. Gomila se kretala polahko dimnim ulicama i koli-
ko su se kretali prema vani, toliko se smanjivao dim, jer
je vatra opustošila krajnje mahale još tokom prvih dana.
I osjećao se već dah badema, okićenih kao prostitutke u
ružičasto, veselih i besramnih kraj crnih pepelišta; osjećao
se i dah raskopane zemlje iz dvorišta i zumbula...

U mladosti je baba Đurđa sadila mnogo zumbula,
kasnije su se sami razmnožavali i postala je cijela lijeha
pred kućom, a i druge žene su sadile zumbule po dvori-
štima, no koliko god da se osvrtala, zumbule sada nigdje
nije uočavala. Pa i kako će cvjetati zumbuli u takvim vre-
menima? I kao da se sjetila nečeg zaboravljenog: zumbuli
su se odavno bili izgubili, ona ih neće vidjeti nikada više,
a nadali su se i drugi iza nje da će ih vidjeti – kako će se
susresti ljudi sa cvijećem, kada su i jedni i drugi bili opu-
stošeni... I korak po korak najjači za Babu Đurđu postade
gusti miris pečenog susama. On pojuri još brže prema
kraju sela.

Tamo gdje kuće završavaju, kraj puta, jedan krov se
bio srušio u duboki podrum pod sobom. Okolo su sada
strčali samo kameni temelji s nekoliko ugljenisanih greda,

zazidanih u njih. Iz podruma se dizala tanka para s mirisima dragim Hadživranjevima. To je nekada bila njihova zlatna koka. Koliko je mješina sa susamom i suncokretovim uljem izašlo odatle da stigne do Jedrine, čak i da se vrati pretvoreno u zlatnike...

No prošlost je isparavala, njen miris je ostao daleko iza. Baba je išla premreživši oči iza drugih, klativši se neprekidno naprijed pod težinom djeteta. Sada je po sipkavom, pješčanom putu prema zemlji Hadživranjevih bilo puno bijelih veronika, sa žutim ljutićima, a padine okolo su bile pokrivenne lozom. Ona je davala dobar plod i vino, što se isto tražio nadaleko, i tu, usred loze, bile su začete prve zarade i njen prvi sin...

Tu je uvijek ostajala s Vranjom zadnja, kada se prekopavala loza, gledali su da izvuku groš više. I kada su ostajali zadnji, i kada su završavali redove, sjedali su da jedu ono šta je bilo ostalo od dana... I kad bi ostalo samo hljeba i luka. Tada je Vranjo bio umoran, nije mu se jelo i ona ga je nutkala, jer to im je bila večera. No on i dalje nije htio, ona ga ostavi, ode iza loze, gdje se cijeli dan suzdržavala pred starima i pred djeverom. I taman da se ispravi, vidje Vranju pored sebe, s upalim obrazima i zavodljivim očima. Nebo nad njima nije bilo sasvim tamno i čini se kao da ih je gledalo i Vranjo mu reče da ide, i htio je da ga gađa komadom zemlje među vjeđe, tiho je mrmljao: „Razvratniče, bježi!“ No nije bilo tako razvratno, kako je rekao on, i sve u njega je bilo kost i žila, i kada se podigao, bio je pao spokojni topli mrak. I tada on reče: „Gladan sam“ – i pojedoš

sav hljeb i luk, i ona ga je gledala u tami, i znala je da jedan takav muškarac i jedna takva žena ne mogu, a da nisu blagoslovljeni od Gospoda... Tako je bilo... Mnogo je radila ona tada i drugima mira nije davala: drago joj je bilo hljeba i luka da jede i da zna da će imati jedan crni groš više, da će Vranjo postati hadžija, da će age i begove dočekivati. Lijep je bio nekadašnji luk – kada ga obrišu rukom i kada ga posole. Lijepo je bilo vraćati se zadnji s kopanja. I ni na šta drugo ona nije mislila sada, kada se kretala tim putem, stoput utabanim nogama i pješćanim, osim na one svoje crne gvozdene groševe, koje niko ne bi mogao da stvori, ponovo očekivane, još nedobijene, niko, ni za kakvo bogatstvo na svijetu.

I kada se spotaknu, uze da gleda iza doline, lijevo od puta, i da traži, kroz maglu svojih starih izmorenih očiju, zemlju Hadživranjevih. I mislila je na groševe i mučila se da izbacijednu riječ: „zlato“, „zlato“ – koja je vrila među njima i oduzimala im slatkoću. „Zlato!“ – ubaci se ponovo ta riječ među groševe i sada je bila izgovorena iz nećijih usta. I tada neko gurnu babu Đurđu, ona poleti naprijed, zadrža se iza tuđih leđa i začu u taj čas jedan zadihani ženski glas: „Nemam zlata, nemam!“

I vidje kako se jedna djevojka i maleni mladi Turčin vrte u krug iza međe pored puta i krše lozu za lozom. On je zgrabi za njedra, no ona je bila krupna, tamnoputa žena, vukli su se i vrtjeli oko sebe. On se nije htio odmaknuti i njih dvoje igrali su nekakvu nijemu rečenicu¹³ bez svirke i niko od njih više ništa nije vikao, a gomila je isto šutjela, i

čulo se kako puca lozovo granje pod njihovim nogama i tada se krupna djevojka sagnu i ugrize mu ruku, no on izvadi drugom nož i ubode je u grlo, prevali se s nje i kada ustade, u rukama su mu blistali nanizani krupni dukati. Djevojka je drhtala i krkljala, trzala nogama ležeći među lozom, pritiskala rukom po suknji, kao da se odbacuje od zemlje, a on se osmjehnu u gomili kad je digao visoko niz.

Tada neko ponovo gurnu babu Đurđu, ona ponovo začu nečije tihe, zagušene glasove koji su govorili o zlatu, o dukatima, i ponovo vidje nijeme rečenice usred loze, no sada su se rečenice igrale na pet-šest mjesta, s dvije strane puta.

A gomila više nije postojala: neke od žena su bježale među redove loza, podavile suknje, pogrbljene od težine svoje djece, no počelo je da puca, i pri svakoj pucnjavi poneka od njih se spoticala, druge su se skupljale, zbijale se bespomoćno u male gomile i Turci su ih vukli na stranu za ruke i bile su sasvim tihe. Mnogo smrti su vidjele žene tokom zadnjih dana, smrti svih dragih, te sada svoju ne bi dočekali s jaukom.

Iznenada iz tišine, pomiješana s bježećim koracima, krkljanjem i rijetkom pucnjavom, do babe Đurđe dopre povik – jedan jedini i, činilo se, poznat. Kao da je bila neka od njenih snaha. Ona nije razaznavala koja je od njih tri i kako je mogla doći ispod srušenog krova dovde, no glas je molio i zvao:

– Dijete!... A-a-o-o!... Maj-či-ce-e!...

Tačno takav glas se oglasio u njenoj kući pri rađanju njenih unuka. „Di-je-te-e!... A-a-o-o!...“ – ponovi se vapaj

– zaglušujući, trpeljivi, prizivajući sada ne život, nego smrt. On uznemiri staricu, natjera je da pojuri kao bijesna prema njemu, prema lozi, prema ženama...

– Nasjovice-e-e, ti li si, čedo? I-de-e-m!... – Poslije joj se učini da glas dopire s druge strane, da je malo drugačiji, i ona uzvratila tamo: – Pavlovice-e-e, ne boj se, snašice-e-e, ide-e-m!...

„I-de-e-m!“ – miješao se njen glas s rijetkim pucnjava i sa slabim krvavim šumovima tišine. Ali ona se iznenada zadiha, smračila joj se, načini nekoliko koraka cikcak, kao da se napila na Babindan¹⁴, ispusti dijete, pade na koljena i zabode ruke u meku, skoro i odavno zaprašenu zemlju.

Od udara Dejanka otvori oči, zanesena. A starica je nastavila da govori promuklim glasom, zacakljenih suhих očiju:

– Ne boj se, snašice, idem, ne boj se...

– *Tavşan, tavşan* (zec, zec)! – povika neko od Turaka.

– I-haaa-j!

Neko opali, neko mu se nasmija od srca, životinja pojuri u vinograd, tamo nestade i svi po strani kao da su mahali sitnim repovima.

– I-haaa-j! – viknuše najednom svi i okrenuše se prema selu.

Vinograd je bio sasvim tih, obezljuđen. Govor konvoja utihnu po obratnom putu. Nešto teško prođe putem, nad međom i ubrzo po divljim kruškama i po kolčevima loze sleti jato gavranova. Krupne crne ptice doletjele su bez graktanja, tromе, site, i nisu se micale sa svojih mjesta.

Baba Đurđa je i dalje bila na koljenima kada osjeti da je lupkaju po ramenu. Okrene polahko glavu. Dva Turčina – jedan star, bezub, s tankim brkovima spuštanim do brade kao gajtani, i onaj maleni su je gledali. Iza njih je sjedio treći na konju.

– *Ne yanaim, nena* (šta da se radi, baba)? – upita drugi i slegnu ramenima. – Trebaš dati.

I dok ga je ona gledala s nerazumijevanjem, on dodade:

– Zlato, baba, lire, daj ga i tjeraj svoj ćeif. Umorismo se više da plašimo.

– Lire, kažeš? – upita baba. Hadživranjevima sada nisu trebale lire i ona bi odmah dala sve da ne bi ostali u selu, tamo gdje su se dizali oblaci dima. – U kući su – reče ona – u podrumu pod bačvama... Kada uđete...

Turci se pogledaše. Bezubi klimnu drugom. Ona umuknu, ne izgovori riječi do kraja i zgrči vrat među ramena kao stara kornjača, pogleda na tren Dejanku, koja je i dalje zaneseno gledala u rovitu zemlju, odluči da treba pogledati i prema nebu, i ču tada kako neko povika nešto, i zgrči se još više, i vidje da će to biti konjanik, koji podbode svoga konja brzo naprijed, očima upijenim u dijete.

– Gdje su tvoji, baba hadžinice? – upita on ne sklonivši pogled s nje.

Bio je to lijep, crnook muškarac srednjeg rasta, sav u srmi, u zelenom, svilenom halatu. Babi se pak učini da je to Ismail-aga, prvi u Ustini, zagleda se bolje i razabra da je zaista on. Koliko pečene ovčetine i crnog vina su izdvajali za njega!... Trebao bi da je vršnjak njihovog prvog sina, no

odavao je čast samo ocu. Samo na njegov selam bi uzvraćao i samo s njim razgovarao. Ponekad i s njom. Sinovi su ga dočekivali, tek da preuzmu njegovog konja. I tako je bio red nekada, do prije jedne hefte.

On nastavi da gleda dijete, zamišljen, čini se da je zaboravio na svoje pitanje i to je bilo jedno od njegovih nekadašnjih prava – da pita, a da ne mora odgovoriti. I starica nije znala je li to onaj aga kakav je bio do Vaskrsa ili je već kao ova dvojica...

Bio je Vaskrs i prvi put na taj Božiji praznik mladi su se pozdravljali s „Bugarska vaskrse!“, a njeni sinovi su jahali konje po utabanoj zemlji – htjeli su da odu do seoskog trga na praznik. Ismail-aga je došao u goste, da obilježe praznik svoga prijatelja. Kapija je bila otvorena, on stade u samo dvorište i skoči sa sedla. Iza duvara su iznikle nečije glave s kikama. Tada je on prvi put klimnuo njenim sinovima. Oni su isto klimnuli, no nisu silazili s konja, nisu se spuštali kao ranije da prihvate uzde njegovog ata. On je čekao, prevrtao remen iz ruke u ruke i gledao kako oni izlaze iz dvorišta te šibao jadnog konja i upravljao uznemirene poglede prema glavama iza duvara. Negdje su pucali pištolji, a crkveni hor je pjevao na seoskom trgu „Ustani, ustani, junače gorštački!“ Majka je gledala kroz pendžer u sobu, vidjela kako Ismail-aga otire čelo rukavom i jedva ne zaplaka i prokle tri puta učitelja Boneva, koji je zaludio mlade, i sama izađe da sretne gosta, a stari ga je već pogledao iz verande. Ismail-aga se pope uz drvene stepenice polahko, uz spoticanje. Dok je išao, agino čelo je i dalje

blistolalo od znoja i on usmjeri teman¹⁴ na sve sinove, a Pavlo je galopirao pred njim kao da će ga pratiti do Ustine, i nije bilo jasno ko je raja, a ko gospodar, i ona se više nije mogla suzdržati, plakala je u sobi i molila Boga da joj oprostí zbog ljutih kletvi Učitelju, i molila ga da još ne otkazuje blagodat prema selu... Još mnogo puta je klela, dok joj duša i usta nisu zanijemili...

Sada ustinski prvak nije skidao pogled s Dejanke. Bio je bogat, dobar, sve je imao, samo djece nije, bio je uvijek nježan s djevojčicom, a ona je vidjela u njemu agu. Tu, usred tijela u vinogradu, baba je mogla da očekuje od njega ili pomoć ili osvetu. Šta god da bude, bilo bi s punom mjerom, a sivi, naborani vrat nije se više skrivao u njenim ramenima.

– Gdje su? – upita on ponovo. – Jesu li živi?

– Nema ih više, Ismail-aga, samo to mi je ostalo, spasi ga! – zamoli Baba onoga koji je bio na koljenima. – Dedo Hadžija te je do kraja spominjao, u tebe se nadao... – Ona je lagala, pružala ruke prema njemu, kao što je lagala mnogim trgovcima tokom svog života, potaknuta sada jednom malenom, uznemirujućom nadom za život: i gledala je njegovo lice da bi razabrala šta misli, da vidi da se ne namiguje s drugom dvojicom. I krenu prema tankim konjskim nogama, da je dalje od one dvojice i da je ne zadesi nešto odozada.

– Nisam zaboravio svoje stare prijatelje – reče polahko i mračno konjanik. – Kada je Šaban-aga, moj brat, pošao s ustinskim bašibozucima u vaše selo, zamolio sam ga da vas ostavi žive, a imovinu cijelu... Ne znam kako je bilo, ti ćeš

mi kazati, no kuća vam je ostala, odatle idem...

Govorio je usiljeno, ispunjavajući neki dug, više pred sobom nego pred starom, i upravo zato mu ona povjerova i više mu nije gledala u lice, i nije pružala više ruke, i nije mislila kako da mu kaže, a i konjanik umuknu, zagledan u tamnoputo dječije lice usred zlatastog kruga kose, zagledan u taj čudni spoj, u tu rijetku ljepotu kojoj se uvijek čudio. Poslije ga je baba čula kako više grubo na onu dvojicu, koji su još uvijek čekali sa strane:

– *Defolun burda, bre* (gubite se odavde)!

Oni su se pogledali, udaljili se nevoljko na desetak koraka i kleknuli među lozu kao šakali. Gavrani koji su se bili popeli tamo mrdnuše krilima, no nisu odletjeli. Ona je čula još jednom kako Ismail-aga viknu dvojici da se maknu, no oni su ostali tako kleknuti a stariji, s gajtanskim brkovima, izvadi kesu duhana. Poslije više niko ni na koga nije vikao, no niko se nije ni plašio. Sunce je blistalo pred očima i po riđim nogama ata, blistava koža, zategnuta nad njegovim žilama, drhtala je i muhe su tamo prelijetale s mjesta na mjesto; sunce je grijalo nad lozom, nad starom glavom i bilo je lijepo da se stoji tako, lijepo je bilo i to što je kuća cijela – s verandom, s kićenim ponjavama i namještajem – i ona se čudila zašto ne legne malo tu da dremne i čudila se još što je uznemiruju.

– Baba hadžinice – reče aga ovaj put jače – treba da ustaneš. Ispratit ću vas do Ustine. Ostat ćete u mojoj kući.

Kada se ispravila polahko i kad je uzela dijete, ona začu lupkanje kresiva. Na desetak koraka, kleknuti među

lozom, dva Turčina su pokušala zapaliti vatru, no nisu gledala u trud za kresivo, nego u nju. I ona pođe brzo između redova prema putu, prekoračivajući tijela u suknenim haljinama i šamijama. Ismail-aga podbode konja prema njoj.